OZIQ-OVQAT SANOATIDA RESURSLARDAN SAMARALI FOYDALANISH VA MAHSULOT TANNARXINI OPTIMALLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Abasova Gulirano Rahmatullo qizi

TDIU tayanch doktaranti

abasovagulirano@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish hamda mahsulot tannarxini optimallashtirishning iqtisodiy mexanizmlari tadqiq etilgan. Ishlab chiqarish jarayonlarida xomashyo, moddiy-texnik resurslar, mehnat, energiya va moliyaviy mablag‘lardan oqilona foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mahsulot tannarxini shakllantiruvchi asosiy xarajatlar, ularni kamaytirish imkoniyatlari, zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish va resurs tejamkor ishlab chiqarish tizimini rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat sanoati, resurslardan samarali foydalanish, mahsulot tannarxi, ishlab chiqarish xarajatlari, resurs tejamkorligi, mehnat unumdorligi, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy samaradorlik, optimallashtirish.

Kirish

Bugungi kunda oziq-ovqat sanoati mamlakat iqtisodiyotining strategik ahamiyatga ega tarmoqlaridan biri bo‘lib, aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish va eksport salohiyatini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu tarmoqning barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish va mahsulot tannarxini maqbul darajada shakllantirishga bog‘liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar xomashyo narxlarining o‘zgarishi, energiya xarajatlarining ortishi, logistika muammolari va bozordagi raqobatning kuchayishi kabi iqtisodiy omillarga duch kelmoqda. Bunday sharoitda korxonalar faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan cheklanmasdan, mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini ham oshirishi zarur.

Mahsulot tannarxini optimallashtirish ishlab chiqarish xarajatlarini shunchaki qisqartirish emas, balki mahsulot sifati va xavfsizligini saqlagan holda ortiqcha sarflarni

kamaytirish, texnologik jarayonlarni takomillashtirish va iqtisodiy resurslardan maksimal natija olishni anglatadi.

Shu sababli oziq-ovqat sanoatida resurslardan samarali foydalanish va mahsulot tannarxini optimallashtirish masalalarini ilmiy-amaliy jihatdan o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism

Oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish jarayoni bir nechta iqtisodiy resurslarning o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida amalga oshiriladi. Bular jumlasiga xomashyo va materiallar, mehnat resurslari, asosiy vositalar, energiya resurslari hamda moliyaviy mablag‘lar kiradi. Ushbu resurslardan foydalanish darajasi korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari va yakuniy moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, **xomashyo va moddiy resurslardan samarali foydalanish** oziq-ovqat sanoatida tannarxni optimallashtirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Chunki ko‘plab oziq-ovqat mahsulotlari tannarxining sezilarli qismi asosiy xomashyo va yordamchi materiallar xarajatlaridan shakllanadi. Masalan, un ishlab chiqarishda don, non mahsulotlari ishlab chiqarishda un, qandolat sanoatida shakar va boshqa xomashyolar asosiy xarajat moddalarini tashkil etadi.

Xomashyo yo‘qotishlarini kamaytirish uchun zamonaviy saqlash omborlari, avtomatlashtirilgan saralash uskunalari, aniq o‘lchash vositalari va ishlab chiqarish me’yorlarini joriy etish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash va ikkilamchi mahsulot sifatida foydalanish ham iqtisodiy samaradorlikni oshiradi.

Ikkinchidan, **energiya resurslaridan oqilona foydalanish** mahsulot tannarxiga ta’sir etuvchi muhim omildir. Oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash, quritish, muzlatish, sovutish va qadoqlash jarayonlarida elektr energiyasi, tabiiy gaz va suv resurslari katta ahamiyatga ega. Energiya tejamkor uskunalarni o‘rnatish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish energiya xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi.

Uchinchidan, **mehnat resurslaridan samarali foydalanish** ishlab chiqarish

unumdorligini oshirishning asosiy shartidir. Xodimlarning malakasini oshirish, mehnat jarayonlarini to‘g‘ri tashkil etish, zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish va samarali rag‘batlantirish tizimini shakllantirish mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, **asosiy ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish** korxona xarajatlarini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Eskirgan uskunalarning tez-tez ta’mirlanishi, ishlab chiqarishdagi uzilishlar va quvvatlardan to‘liq foydalanmaslik mahsulot tannarxining ortishiga olib keladi. Shu sababli texnik modernizatsiya, uskunalarga profilaktik xizmat ko‘rsatish va ishlab chiqarish quvvatlarini to‘g‘ri rejalashtirish zarur.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘nalishlari quyidagi jadvalda tizimlashtirilgan.

1-jadval

Oziq-ovqat sanoatida resurslardan samarali foydalanish yo‘nalishlari

Resurs turi	Mavjud muammolar	Samarali foydalanish yo‘nalishlari	Kutiladigan iqtisodiy natija
Xomashyo	Saqlash va qayta ishlashdagi yo‘qotishlar	Zamonaviy saqlash, saralash va qayta ishlash tizimlari	Xomashyo sarfi kamayadi
Energiya	Elektr va gaz sarfining yuqoriligi	Energiya tejamkor uskunalar va avtomatlashtirish	Energiya xarajatlari qisqaradi
Suv	Ishlab chiqarishda ortiqcha suv sarfi	Suvni tejash va qayta foydalanish tizimlari	Suv sarfi optimallashadi
Mehnat	Past mehnat unumdorligi	Malaka oshirish va mehnatni tashkil etishni takomillashtirish	Mehnat unumdorligi ortadi
Asosiy vositalar	Uskunalarning eskirishi va bekor turishi	Modernizatsiya va texnik xizmat ko‘rsatish	Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish yaxshilanadi
Moliyaviy resurslar	Mablag‘lardan samarasiz foydalanish	Xarajatlarni rejalashtirish va budjet nazorati	Moliyaviy barqarorlik kuchayadi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, resurslardan samarali foydalanish faqat bitta xarajat turini kamaytirish bilan cheklanmaydi. Barcha ishlab chiqarish resurslarini o‘zaro bog‘liq holda boshqarish korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Mahsulot tannarxini optimallashtirishning iqtisodiy mexanizmlari

Mahsulot tannarxi — mahsulot ishlab chiqarish va uni belgilangan bosqichgacha tayyorlash bilan bog‘liq xarajatlarning puldagi ifodasidir. Oziq-ovqat sanoatida tannarx asosan xomashyo, yordamchi materiallar, ish haqi, energiya, amortizatsiya, ishlab

chiqarishni tashkil etish va boshqa xarajatlardan shakllanadi.

Mahsulot tannarxini aniqlashning umumiy ifodasi quyidagicha:

T = X + M + I + E + A + B

Bu yerda:

• T — mahsulot tannarxi;

• X — asosiy xomashyo xarajatlari;

• M — yordamchi materiallar xarajatlari;

• I — ish haqi va unga bog‘liq ajratmalar;

• E — energiya va kommunal xarajatlar;

• A — asosiy vositalar amortizatsiyasi;

• B — boshqa ishlab chiqarish xarajatlari.

Tannarxni optimallashtirishda birinchi navbatda xarajatlarning tarkibi tahlil qilinishi lozim. Chunki xarajatlarning qaysi turi umumiy tannarxda yuqori ulushga ega ekanligini aniqlash korxona uchun eng muhim tejash imkoniyatlarini belgilashga yordam beradi.

Masalan, meva-sabzavotni qayta ishlash korxonalarida xomashyoni saralash, saqlash va tashish jarayonlaridagi yo‘qotishlarni kamaytirish tannarxni pasaytirish imkonini beradi. Non va qandolat mahsulotlari ishlab chiqarishda esa xomashyo me’yorlariga rioya qilish, texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va energiya sarfini nazorat qilish muhim hisoblanadi.

2-jadval

Mahsulot tannarxini optimallashtirishning asosiy yo‘nalishlari

Optimallashtirish yo‘nalishi	Amalga oshirish mexanizmi	Kutiladigan natija
Xomashyo xarajatlarini kamaytirish	Sarf me’yorlarini belgilash va yo‘qotishlarni qisqartirish	Mahsulot birligi tannarxi pasayadi
Energiya xarajatlarini optimallashtirish	Energiya monitoringi va tejamkor uskunalar	Ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi
Logistika xarajatlarini kamaytirish	Yetkazib berish yo‘nalishlarini optimallashtirish	Transport xarajatlari qisqaradi
Ishlab chiqarishni avtomatlashtirish	Zamonaviy texnologik liniyalarni joriy etish	Mehnat unumdorligi oshadi
Ombor boshqaruvini takomillashtirish	Raqamli hisob va zaxiralarni nazorat qilish	Ortiqcha zaxira va mahsulot yo‘qotishlari kamayadi
Chiqindilarni qayta ishlash	Ikkilamchi xomashyo va qo‘shimcha mahsulot olish	Qo‘shimcha iqtisodiy qiymat yaratiladi

Jadvalda keltirilgan yo‘nalishlar korxonalarda xarajatlarni tizimli boshqarish, mavjud resurslardan maksimal iqtisodiy natija olish va mahsulotlarning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Hozirgi iqtisodiy sharoitda oziq-ovqat sanoatida raqamli texnologiyalarni joriy etish resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi. Xususan, ishlab chiqarish jarayonlariga IoT sensorlari, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari, ERP dasturlari va ma’lumotlarni tahlil qilish vositalarini tatbiq etish mumkin.

Masalan, ishlab chiqarish korxonalarida o‘rnatilgan sensorlar orqali harorat, namlik, suv va elektr energiyasi sarfini doimiy nazorat qilish mumkin. Bu texnologiyalar xomashyoning buzilishi, mahsulot sifatining pasayishi va ortiqcha resurs sarfining oldini olishga yordam beradi.

Shuningdek, ERP tizimlari orqali xomashyo xaridi, ombor zaxiralari, ishlab chiqarish rejasi, mahsulot tannarxi va sotuv jarayonlarini yagona axborot tizimida boshqarish mumkin. Natijada rahbariyat ishlab chiqarish xarajatlarini tezkor tahlil qilish va asoslangan iqtisodiy qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Resurslardan foydalanish va mahsulot tannarxini optimallashtirish natijalarini baholash uchun quyidagi iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

3-jadval

Resurslardan foydalanish va tannarx samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Hisoblash formulasi	Mazmuni
Mahsulot birligi tannarxi	Jami ishlab chiqarish xarajatlari / Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori	Bir birlik mahsulot xarajati
Material sig‘imi	Moddiy xarajatlar / Ishlab chiqarish hajmi	Mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan moddiy resurslar
Energiya sig‘imi	Energiya sarfi / Ishlab chiqarish hajmi	Bir birlik mahsulotga sarflangan energiya
Mehnat unumdorligi	Ishlab chiqarish hajmi / Xodimlar soni	Bir xodimga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish hajmi
Tannarxni kamaytirish darajasi	(Eski tannarx − Yangi tannarx) / Eski tannarx × 100%	Tannarxning kamayish foizi

Mazkur ko‘rsatkichlar korxonaning resurslardan foydalanish holatini baholash, ishlab chiqarishdagi samarasiz xarajatlarni aniqlash va optimallashtirish natijalarini o‘lchash imkonini beradi.

Shu o‘rinda tannarxni kamaytirish darajasini aniqlashga doir shartli misolni ko‘rib chiqish mumkin. Agar oziq-ovqat mahsuloti birligining dastlabki tannarxi 10 000 so‘mni tashkil etgan bo‘lsa va resurslardan samarali foydalanish hamda texnologik jarayonlarni takomillashtirish natijasida u 9 200 so‘mga tushirilsa, tannarxning kamayish darajasi quyidagicha aniqlanadi:

$$K = \frac{10\,000 - 9\,200}{10\,000} \times 100 = 8\%$$

Demak, mazkur shartli misolda mahsulot tannarxi 8 foizga kamaygan. Bu natija korxonaning ishlab chiqarish xarajatlarini nazorat qilish va resurslardan oqilona foydalanish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkinligini ko‘rsatadi.

O‘rganishlar asosida oziq-ovqat sanoatida resurslardan samarali foydalanish va mahsulot tannarxini optimallashtirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Korxonalarda xomashyo va materiallar sarfining ilmiy asoslangan me’yorlarini ishlab chiqish hamda ularning bajarilishini doimiy nazorat qilish.

2. Energiya tejamkor uskunalarni joriy etish va elektr energiyasi, gaz hamda suv sarfini raqamli monitoring qilish.

3. Xomashyoni saqlash, tashish va qayta ishlash jarayonlarida yo‘qotishlarni kamaytiruvchi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.

4. Korxonalarda tannarxni shakllantiruvchi xarajatlar bo‘yicha alohida iqtisodiy tahlil va monitoring tizimini tashkil etish.

5. ERP va boshqa raqamli boshqaruv tizimlari yordamida xomashyo zaxiralari, ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy xarajatlarni yagona tizimda boshqarish.

6. Ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash va ulardan ikkilamchi mahsulot olish orqali qo‘shimcha iqtisodiy qiymat yaratish.

7. Xodimlarning malakasini oshirish, mehnat unumdorligini rag‘batlantirish va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, oziq-ovqat sanoatida resurslardan samarali foydalanish va mahsulot tannarxini optimallashtirish korxonalarning iqtisodiy barqarorligi hamda raqobatbardoshligini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. Ishlab chiqarish jarayonida

xomashyo, energiya, suv, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish mahsulot tannarxini pasaytirish bilan birga ishlab chiqarish samaradorligini ham oshiradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mahsulot tannarxini optimallashtirishda eng muhim yondashuv ishlab chiqarish xarajatlarini tizimli tahlil qilish, ortiqcha resurs sarfini aniqlash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirishdan iborat.

Muallif fikricha, O‘zbekiston oziq-ovqat sanoatida resurs tejamkor ishlab chiqarish modelini shakllantirish uchun korxonalar faoliyatida iqtisodiy monitoring, raqamli boshqaruv, energiya samaradorligi va xomashyoni chuqur qayta ishlash mexanizmlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish zarur. Bu esa mahsulot tannarxining maqbullashuvi, korxonalar foydasining ortishi, mahalliy mahsulotlarning raqobatbardoshligi va eksport salohiyatining oshishiga xizmat qiladi.

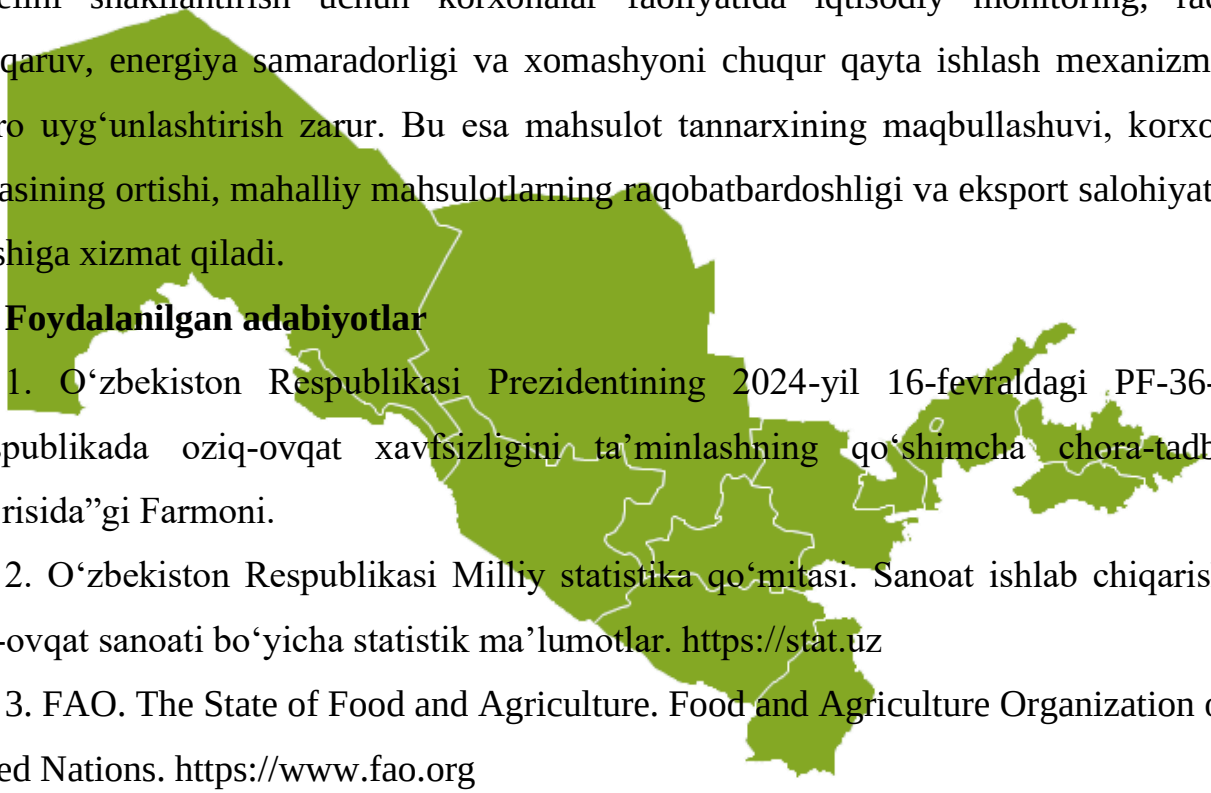

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF-36-sonli “Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Sanoat ishlab chiqarishi va oziq-ovqat sanoati bo‘yicha statistik ma’lumotlar. https://stat.uz

3. FAO. The State of Food and Agriculture. Food and Agriculture Organization of the United Nations. https://www.fao.org

4. UNIDO. Industrial Development Report. United Nations Industrial Development Organization. https://www.unido.org

5. ISO 22000. Food Safety Management Systems — Requirements for Any Organization in the Food Chain. International Organization for Standardization.

6. Drury C. Management and Cost Accounting. Cengage Learning.

7. Porter M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.